

**РОСІЙСЬКО-ПРАВОСЛАВНЕ «ОЧИЩЕННЯ ОБРЯДІВ»
ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ ТА ЙОГО ТРАГІЧНІ НАСЛІДКИ
ДЛЯ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ ХОЛМЩИНИ І ПІВДЕННОГО
ПІДЛЯШШЯ**

Розглянуто основні віхи, засоби, методи та наслідки практики «очищення обрядів» вірних уніатської Холмської єпархії впродовж 1830-х – середини 1870-х рр. як важливу складову урядових заходів з її інкорпорації до складу Російської Православної Церкви.

***Ключові слова:** Греко-Уніатська Церква, Російська Православна Церква, уніатська Холмська єпархія, релігійне насилля, практика «очищення обрядів», Холмщина і Південне Підляшшя.*

Nadiya Stokolos

**RUSSIA-ORTHODOX «RITE PURIFICATION»
OF GREEK UNIATE CHURCH AND ITS TRAGIC CONSEQUENCES
FOR RUTHENIAN-UKRAINIANS OF HOLM AND SOUTHERN
PIDLIASHSHIA**

The main milestones, means, methods and consequences of the practice of «cleansing rituals» faithful Uniate diocese of Chelm during the 1830's - mid 1870's. As an important part of government measures to its incorporation into the Russian Orthodox Church.

***Keywords:** Greek Uniate Church, Russian Orthodox Church, Uniate diocese of Chelm, religious violence, the practice of «cleansing rituals», Holm and Southern Podlasie.*

1839 р. відбулося офіційне воз'єднання уніатів Правобережної України з Російською Православною Церквою. Воно не торкнулося теренів Холмщини і Південного Підляшшя, уніатське населення яких належало до Холмської єпархії. Відтак вона впродовж майже чотирьох десятиліть залишалась єдиною уніатською в межах Російської імперії. Згідно з церковною статистикою, в ній було 250 тис. віруючих-русинів, тобто українців [5, с. 85]. Зазначимо, що владні структури країни докладали зусиль до того, щоб радикально змінити етноконфесійну ситуацію і в цьому її регіоні, тобто «відлатинщити» та «відпольщити» його мешканців, водночас із населенням Правобережжя і Північного Підляшшя інкорпорувати до складу Російської Православної Церкви. Так, після польського повстання 1830–1831 рр., у якому взяла участь частина автохтонного непольського населення Холмщини і Південного Підляшшя, тобто українців-уніатів, було видано розпорядження про вживання в їхніх церквах служебників московського видання, а також про заборону на виголошення проповідей польською мовою. Оскільки ж його

зміст не тільки викликав гострий супротив із боку духовенства та мирян, а й спричинив перехід частини уніатів до римо-католицьких парафій, то, зрештою, саме це на кілька десятиліть загальмувало форсовану російсько-православну деполонізацію уніатів Холмської єпархії [8, с. 127].

Значні зміни у ставленні російського царату до духовно-культурних традицій мешканців Холмщини і Південного Підляшшя відбулися після польського повстання 1863–1864 рр., яке підтримало не тільки римо-католицьке, а й частина його уніатського населення. Російське самодержавство, яке жорстоко придушило це повстання, не тільки посилило утиски проти поляків та Римо-Католицької Церкви, а й активізувало русифікацію цього регіону. Важливою її складовою була підготовка уніатів до переходу у православ'я. Задля цього впродовж 1860-х – першої половини 1870-х рр. реалізувалася низка заходів, до реалізації яких залучалися не тільки урядовці, православне та уніатське духовенство, а й військові підрозділи. Вона включала у себе перебудову системи підготовки кадрів уніатського кліру, його якісні зміни переважно за рахунок запрошень москвофільськи налаштованих священників-уніатів із Галичини, витіснення за межі єпархії тих архієреїв, котрі не сприяли дрейфу уніатства в бік російського православ'я, а також застосування таких силових засобів, як обтяжливі для населення постої військових частин, зокрема козачих, використання нагайок та зброї проти тих осіб, які чинили опір примусовим змінам культово-обрядової практики уніатів, депортації кліриків і пересічних мирян за супротив владі [11, с. 121–143].

Особливе місце серед них займала діяльність, спрямована на глибинні зміни культово-обрядової практики Греко-Уніатської Церкви, яку тоді називали «очищенням уніатських церковних обрядів від латинських напластунів» або спрощено – «очищенням обрядів». Саме це, на переконання «діячів возз'єднання» як з боку російської адміністрації, так і прихильних до Російської Православної Церкви осіб із середовища уніатського духовенства, мало стати одним із провідних засобів «відпольщення» уніатського населення єпархії, підготовки його до переходу у православ'я. Зазначимо, що негативні для російської влади наслідки спроби зламу релігійної традиції уніатів Холмщини і Південного Підляшшя початку 1830-х років були проігноровані. Більше того, практика «очищення обрядів» у ці роки набула не тільки наступального, але навіть і гвалтівного характеру. Так, 1866 р. до В'ятки силоміць був вивезений єпископ (номінант) Холмської єпархії І. Калинський, а 1871 р. «за станом здоров'я» її був змушений залишити єпископ М. Куземський, оскільки він «не хотів стати другим Семашком», тобто взяти на себе ініціативу з реалізації заходів, які мали завершитися приєднанням Греко-Уніатської Церкви до Російської Православної [12, с.17; 3, с.7].

Ним став галичанин-москвофіл М. Попель, котрого в кінці 1866 р. російська адміністрація запросила до Холма, надала посади законовчителя гімназії та викладача уніатської духовної семінарії, а в

березні 1871 р. призначила адміністратором Холмської уніатської єпархії [5, с. 226–228]. Він відразу розгорнув діяльність, спрямовану на «здійснення заповітної мрії возз'єднання уніатів з православ'ям» [2, с. 668]. Це була, зокрема, активна участь у «втихомирєнні 30 парафій Сідлецької губернії, що чинили опір здійснюваному Холмською уніатською консисторією очищенню уніатських церковних обрядів від латинських напластувань» [2, с. 104]. Ситуація в єпархії в цей час набула критичного характеру. У мемуарах священника-уніата М. Ливчака, колишнього галичанина, вона охарактеризована наступним чином: «справа возз'єднання була розпочата вкрай невдало... За наказом керівників повіту земські стражники збирали підписи від селян про згоду на їхнє возз'єднання з Православною церквою, погрожуючи то штрафами, то побиттям у випадках їх незгоди давати підписи... місцеве духовенство озброїлося проти адміністрації. Навесні бродіння умів, а місцями й відкриті хвилювання поширилися по всій Сідлецькій губернії». Він зазначив, що навесні 1867 р. для приборкання непокірних уніатів вперше було використано військо, переважно – козацькі сотні. Йому ж належить твердження: «Хоча все завдання прибулих військ полягало в тому, щоб розігнати натовпи людей, що збиралися поблизу церков», а також «цілі дні і ночі впродовж кількох тижнів стояли коло них», але «при операціях з нагайками не обійшлося без жертв: так, у поселенні Кодня випадково був убитий пікою селянин, а в Піщацях від удару нагайки загинула дитина, яка була на руках матері, котра знаходилася в натовпі». На його переконання, «Оскільки утримання відряджених військ покладалося на місцеве населення, то зовнішнє заспокоєння швидко було досягнуте, а що стосується душевного заспокоєння, то воно з кожним днем погіршувалося» [3, с. 8–31].

Негативну реакцію уніатського кліру та мирян викликали окружні послання Холмської єпархії щодо необхідності остаточного «очищення церковних обрядів від латинських впливів». У першому з них, від 25 березня 1871 р., містився заклик до підлеглого духовенства «умиротворювати паству Холмську», «служити істині і закону», бути «покірним владі» у «звершенні богослужінь за східним обрядом» [7, с. 668]. Ним уніатам заборонялося, зокрема, відзначати свята Непорочного Зачаття Божої Матері, Божого Тіла і святого Йосафата. Під час богослужінь вимагалось поминати Святійший Синод, а священникам мати бороди й носити широкі рясни. Оскільки воно виявилось недостатньо дієвим, то його зміст був підтверджений і розвинутий у наступному, датованому 2 жовтня 1873 р. У ньому, зокрема, від уніатського духовенства настійливо вимагалось з 1 січня 1874 р. повсюдно здійснювати богослужіння виключно за церковним статутом, тобто так, як це практикувалося російським православ'ям [3, с. 64–71].

Це послання єпархії викликало хвилю протестів уніатського населення Холмщини і Південного Підляшшя. Так, частина уніатських

священиків своє несприйняття обрядової реформи виявила тим, що навіть не захотіла розписуватися у документах, якими засвідчувалося отримання примірника цього послання. Повертаючи його благочинним, вони цим фактично декларували, що не визнають над собою владу консисторії. В той час також фіксувалися непоодинокі випадки отримання в єпархіальному управлінні офіційних відмов священнослужителів від виконання своїх обов'язків. Як твердили сучасники тих драматичних подій, саме в таких, по суті, вже дезорганізованих парафіях, мали місце «народні безпорядки»: парафіяни заволодівали ключами від храмів, не пускали до них надісланих єпархією священнослужителів, лояльних щодо практики російсько-православного «очищення обрядів», влаштовували поблизу церков зібрання, під час яких виявляли категоричну незгоду з вимогами єпархіального керівництва. Ті ж священики, котрі зрештою підкорилися вимогам цього окружного послання Холмської єпархії, визнавали, що «бояться народу», а миряни, у свою чергу, заявляли, що «віру їх ламають і вводять православ'я» [9, с. 102].

Так, у багатьох парафіях несприйняття мирян викликали дії, пов'язані із закриттям царських врат під час літургії, хресною ходою навколо церкви «проти сонця», тобто православним звичаєм, замість практикованої ними хресної ходьби «посолонь», тобто «за сонцем». Протестували вони й проти незвичного для них співу дяків, поєднання окремих церковних служб та їхніх надто поспішних проведення тощо [3, с. 72]. Роздратування у них викликало те, що контроль за виконанням вимог окружних послань Холмської уніатської консисторії здійснювали не тільки церковні, а й світські урядовці, оскільки відповідні інструкції щодо цього отримала жандармерія. Її представники на місцях отримали вказівки обов'язково бути присутніми під час богослужінь в уніатських церквах, а також ретельно наглядати за тим, щоб клір не допускав будь-яких відхилень від належного їх проведення [3, с. 71].

Одним зі свідчень того, в якому нестерпному становищі в цій ситуації опинялися уніатські священики, стала трагічна подія у селі Яблонь Радинського повіту. Місцевий священик, благочинний Мозановський, отримавши окружне послання Холмської консисторії від 2 жовтня 1873 р., не зважився довести його зміст до підвідомчого духовенства і мирян, оскільки з приводу його вимог у навколишніх місцевостях упродовж уже не одного дня вирували протести. У відчаї він вдався до самогубства: повісився у своїй кімнаті перед недільним богослужінням. Звістка про це буквально сколихнула уніатське населення єпархії. Так, у низці поселень миряни заволоділи ключами від храмів і не допустили священиків до богослужінь за «очищенням обрядом». Тоді ж фіксувалися випадки руйнування ними тих елементів інтер'єрів храмів, які не відповідали місцевій культово-обрядовій традиції [3, с. 72].

Невід'ємною складовою зусиль російських урядовців, спрямованих на радикальні зміни культово-обрядової практики уніатів Холмської

епархії, стало цілеспрямоване нищення культу святого Йосафата (Кунцевича), мощі якого в труні на особливому бічному престолі знаходилися в соборному храмі м. Біла Підляска. Так, 1864 р. відповіддю на польське повстання та участь у ньому уніатів став указ імператора, яким скасовувалися всі василіанські монастирі в Царстві Польському, зокрема й у Білій Підляській. Саме тоді василіани були вимушені передати опіку над мощами Йосафата його парафіяльному духовенству. А коли 1867 р. Папа Римський Пій IX проголосив Йосафата святим, настоятелеві собору Білої Підляскої від губернатора надійшла категорична вимога припинити будь-які богослужіння на його честь. Зрештою, владою було вирішено усунути мощі із центральної частини собору. Весною 1873 р., скориставшись ремонтними роботами в ньому, після низки облудних і силових акцій, спрямованих на «втихомиріння пастви», гробницю з рештками святого Йосафата перенесли і розташували у підвальній частині храму. До ніші у фундаменті споруди собору, де її помістили, були прилаштовані дерев'яні двері, які закрили на замок та опечатали. Підхід до них був засипаний піском, а підлогу зверху, у середній частині храму, зрівняли з колишньою [10, с. 221–225]. Це призвело до того, що, зокрема, члени церковного братства «кинули до ніг свого священика ключі від братських свічок та майна, залишили разом з тим і церкву та кинулися в обійми польських костьолів і ксьондзів» [3, с. 78].

Одним із засобів тиску на «непокірних» уніатів Холмщини і Південного Підляшшя стали арешти тих їхніх священиків, котрі виявляли непохитність у захисті Церкви від зазіхань на її традиції. Деякі автори стверджують, що таких виявилось до 100 осіб, а ще приблизно стільки ж змушені були переселитися до Галичини, щоб уникнути переслідувань [6, с. 41].

Пік релігійного насилля в регіоні припав на 1874 р. Так, 17 січня в с. Дрелів солдати розстріляли 5, поранили кілька десятків і заарештували 60 селян, котрі захищали свою церкву від втручань представників церковної і світської адміністрації, а в селі Рудно на початку року від побоїв нагайками померло двоє людей [6, с. 41–42]. Широкого розголосу не тільки в регіоні, а з часом у багатьох країнах світу набули трагічні події, що відбулися 26 січня і в наступні дні 1874 р. у селі Пратулин Сідлецької губернії. Тут від козацьких куль загинуло 13 і було заарештовано 80 селян [9, с. 42].

Все це засвідчувало, що царський уряд твердо вирішив «втихомирити» неспокойний регіон, якнайшвидше завершити справу приєднання його уніатського населення до Російської Православної Церкви. Оскільки розрахунки російських урядовців на те, що «очищення» уніатських церковних обрядів від «латинських напластунків» на теренах Холмщини і Південного Підляшшя виявиться результативним, стане міцною базою наступного утвердження тут позицій російського

православ'я явно не справджувалися, вони вдалися до ескалації силових заходів. Непокірних священників та мирян ув'язнювали, вивозили за межі єпархії, військо застосовувало колективні каральні заходи: екзекуції, зокрема багатогодинне і навіть кількадедне стояння «непокірних» уніатів на морозі чи під дощем. Після нейтралізації «найбільш активних протидіючих елементів» в кожній парафії уніатської Холмської єпархії розгорнулася цілеспрямована, настирлива робота місцевих урядовців, спрямована на приєднання її вірних до Російської Православної Церкви. Зрештою, на межі 1874–1875 рр., її результатом став злам енергії супротиву уніатської спільноти релігійному насиллю. Скориставшись її пригніченістю та розгубленістю, 18 лютого 1875 р. духовенство Холмської уніатської консисторії і кафедрального собору на чолі з адміністратором єпархії М. Попелем ухвалило скласти «акт про возз'єднання холмської грекоуніатської Церкви з православною всеросійською Церквою» і просити про «височайший дозвіл» на це [2, с. 544]. Зрештою, 8 березня 1875 р., Синод постановив приєднати Холмську уніатську єпархію до православної Варшавської, назвавши її Холмсько-Варшавською. Так, за влучним висловом єпископа Е. Лісовського, відбувся «урядовий похорон унії» [1, с. 215].

Отже, значимою складовою заходів з остаточного скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії були радикальні трансформації культово-обрядової сфери уніатського населення Холмщини і Південного Підляшшя. На переконання російсько-православних та частини уніатських «діячів возз'єднання», релігійна традиція, відмінна від православної і римо-католицької, яка сформувалася на цих теренах в умовах розмаїтого етнічного і релігійного прикордоння, не являла собою будь-якої цінності. Більше того, вона трактувалася як основна перешкода приєднанню уніатів регіону до Російської Православної Церкви. Ними вочевидь ігнорувалися така риса релігійної обрядовості уніатів як полістадійність, тобто наявність у ній органічних, історично обумовлених напластунків східної та латинської культових традицій. Також належним чином не враховувалася її інформативна, комунікативна та інтегративна значимість і незамінність для них. Зрештою, саме тому уніати цього регіону, відчайдушно захищаючи свої релігійні обряди, тісно пов'язані з побутовим повсякденням, твердили, що «віру їх ламають», тобто нищать той духовно-культурний простір, поза яким для більшості з них життя втрачало сенс. «Відлатинщення» та «відпольщення» сакральних практик уніатів Холмщини і Південного Підляшшя реалізувалося впродовж кількох десятиліть переважно зусиллями ретельно підібраних осіб із середовища уніатського кліру, яких відповідним чином наставляла, спрямовувала та контролювала російська адміністрація. Його настирливість та адміністративно-силові методи призвели до акцій масових протестів уніатського населення. Воно чинило активний супротив гвалтівній практиці «очищення обрядів», оскільки

цінувало існуючу культово-обрядову традицію не тільки як самодостатню для своєї релігійності, а й вбачало в ній гарантію збереження власної духовно-культурної ідентичності.

Безпосередньою складовою цього надзвичайно болісного процесу для уніатського населення Холмської єпархії стали депортації значної кількості кліру та мирян за її межі, дезорганізація релігійно-церковного життя, а також людські жертви. До його дещо віддалених у часі соціокультурних наслідків слід віднести появу до двох сотень тисяч «упорствующих», тобто тих уніатів, котрі категорично відмовилися перейти до російського православ'я, а після маніфесту про релігійну толерацію 1905 р. перейшли до Римо-Католицької Церкви. В соціально-психологічній царині це «відгукнулося» станом депривації, тобто хворобливими виявами в повсякденні тисяч українців-уніатів, які не могли звичним чином задовольняти свої духовні потреби, а також етнічної фрустрації – особливим психічним станом «упорствующих» – колишніх вірних Холмської уніатської єпархії, що не приєдналися до Російської Православної Церкви й опинилися через це на довгі десятиліття поза будь-якою духовною опікою. Він характеризувався тривогою, почуттям безнадійності, невпевненості у завтрашньому дні, тобто втратою життєвої перспективи для багатьох із них. Засоби та методи «возз'єднання» уніатів цього регіону з російським православ'ям, зокрема практика так званого «очищення обрядів», спричинили низку глибинних суспільних деформацій, які давалися взнаки впродовж багатьох десятиліть. До них слід віднести порушення історично сформованих традиційних зв'язків між народами-сусідами, пониження культури етнічних взаємин, зокрема вияви в автохтонного українського і польського населення упереджено-негативного ставлення не тільки до російського православ'я, а й загалом до всього російського, що тоді ототожнювалося переважно з насильством. Отже, результат російсько-православного «очищення обрядів» уніатів на теренах Холмщини і Південного Підляшшя виявився протилежним від очікуваного.

Посилання

1. Біднов В. Українська Церква // Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С. 197–216.
2. История Православной Церкви в XIX веке: В 2 кн. Репринт издания 1901 года. – М.: Издание Московского Подворья Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1998. – Кн. 2: Славянские Церкви. – 758 с. + XII.
3. К истории воссоединения униатов Холмской епархии. Записки и воспоминания Протоиерея Николая Николаевича Ливчака. С портретом и биографией автора. Издание И.Н Ливчака. – Вильна: Типография: «Русский Почин», 1910. – 162 с.

4. Наречение Протоіерея М. Попеля во Епископа // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1875. – №13. – Ч. неоф. – С. 544.
5. Начерк истории унии Русской Церкви с Римом. – Львов: Накладом Комитета юбилейного, 1896. – 156 с.
6. Олійник П. Лихоліття Холмщини і Підляшшя: (Шлях культурно-національного розвою Холмщини і Підляшшя в ХІХ і ХХ ст.). – Прага: Накладом товариства «Пробоем», 1941. – 120 с.
7. Ольховский Г. О Богослужении во время унии в Холмской епархии и в частности в Холмском кафедральном соборе (1596–1875 г.). – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1900. – 60 с.
8. Панас К. Історія Української Церкви. – Львів: НВП «Трансінтех», 1992. – 160 с.
9. Попов Н. Судьбы унии в русской Холмской епархии. – М.: Университетская типография, 1874. – 139 с.
10. Стоколос Н. Нищення культу святого Йосафата (Кунцевича) на теренах Холмщини і Південного Підляшшя напередодні завершення процесу інкорпорації уніатської Холмської єпархії до Російської Православної Церкви (1875 р.) // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2013. – Вип. ХІ. – С. 221–225.
11. Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М. Драма Церкви (До історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань): Монографія / Передмова П. Л. Яроцького. 2-ге видання, перероблене та розширене. – Рівне: ПП ДМ, 2012. – 348 с.
12. Чубатий М. Українська Католицька Церква (відбитка з Загальної Української Енциклопедії – з найконечнішими доповненнями). – Львів: Місійне згромадження св. Кирила і Мефодія, 1993. – 23 с.

Уляна Безпалько (Тернопіль)

**ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ НА
ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ УНІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
Л. ФЕДОРОВА**

В статті проаналізовано особливості внутрішнього розвитку та життєдіяльності Греко-католицької церкви в Східній Галичині на початку ХХ ст. крізь призму особистісного досвіду унійної діяльності Л. Федорова, та його співпраці з митрополитом А. Шептицьким.

Ключові слова: митрополит А. Шептицький, Л. Федоров, унійний рух, Греко-католицька Церква, Східна Галичина.